

Bitskey István

„A könyv a lelke az elmének”

(Az ismeretlen Mikes. Kiállításmegnyitó, Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, 2011. június 24.)

*Erdélyt siratta és az égre gondolt,
Nyájas panaszt, jámbor vigaszt koholt,
Nagy fejedelme már régen halott volt,
S gúnyája és kedve is kopott.*

*Mint rege rémlett már a tünt dicsőség,
Kuruc harcok rézdobja hallgatott,
Tárogatóknak fája eltörött rég,
Rög és virág lett a sok hős halott!*

*Ő irt magának éjnek évadán,
Gubbasztott híven csöndes bánatán,
A mulandóság ült szemben vele.*

*S míg egyre-másra gyűlt a levele,
Erdélyt siratta és az égre gondolt,
A halottak közt maga is halott volt.*

(Juhász Gyula: Mikes)

Juhász Gyula szonettjének szavaival köszöntöm *Az ismeretlen Mikes* című jubileumi kiállítás megnyitójának valamennyi kedves résztvevőjét. A Rákóczi-szabadságharc lezárultának háromszázadik és a fejedelmi kamarás halálának 250. évfordulója kézenfekvő módon kínálja a visszaemlékezés lehetőségét, hagyományszemléletünk gazdagítását, a mozgalmas történelmi korszak árnyaltabb megismerésének és elmélyültebb kutatásának esélyét. Eger mindebben kétszeresen is érdekelt: maga Rákóczi köztudottan huzamosabban időzött a városban, hűségese kamarásának pedig eredeti kéziratot leveleskönyvét az egeri Főegyházmegyei Könyvtár őrzi.

A vezérlő fejdelemmel és a bujdosók népes csoportjával együtt Mikes Kelemen 1720. április 21-én érkezett Rodostóba, száműzetésének végső állomáshelyére, amely „kedves megunt városa, édes keserű laktunk helye” lett számára. Másfél év elteltével a fejedelmi kamarás, tőle korántsem megszokott módon, verset írt életé-

nek új helyszínéről, de a menedéket adó településről sem tudott úgy szólni, hogy ne fejezze ki honvágyát, nosztalgiáját a kényszerűen elhagyott valódi haza iránt. Ez a kettősség a hosszú vers legelső szólamában felcsendül:

Lakunk partján a tengernek, / Töltjük napját életünknek.

Annak gyakran nagy zúgását, / Látjuk s halljuk hánkódását.

Abban nagy halak játszanak, / Örömeikben ugrádoznak

De a parton akik laknak, / Szomorúan sűhajtoznak.

A költemény írója – a bujdosás léthelyzetéből fakadó „szomorú sóhajtozás”, a haza utáni sóvárgás és a gondviselésbe vetett töretlen hit és bizakodás mellett – mégis megtalálta Rodostóban „az idő jól eltöltésének módját”. Vigaszul és szellemi energiáinak hasznosítása miatt is a könyvek világához fordult, könyvek között élő ember lett. Nem így indult pályafutása, nem ez volt élete célja, de ez lett a sorsa.

Noha Mikes írói aktivitása formálisan Rodostóban kezdődött, az ehhez szükséges képzettség és kulturáltság megszerzése ifjú éveiben gyökerezik. A kolozsvári jezsuita gimnáziumban alapos latin nyelvi és irodalmi tudásra tett szert, erre épült öt évi franciaországi tartózkodásának tapasztalata, ott szerzett nyelvi kompetenciája, olvasottsága, a Rákóczi könyvei révén is megismert szellemiség. Az ismeretek és élmények szöveggé formálása, papírra vetése viszont majd csak az unalmasnak bizonyult, élményszegény török környezetben indult meg, ahol a szótlantul kávézgató, barátságosan bólogató, de érdemi eszmecserere alkalmatlan vendéglátók helyett szellemi mozgást csak a könyvek hozhattak a világ dolgaira eleven kíváncsisággal tekintő fejedelmi apródnak. Indokolt tehát, hogy az ismeretlen Mikest a mostani jeles évfordulón éppen a könyvek világa felől kíséreljük meg jellemezni, az őt övező könyves világ révén igyekezzünk felidézni szellemiségét, a korábbiaknál ismertebbé tenni gondolkodásmódját, műveltségét, mentalitását. E lehetőség megteremtéséért köszönet illeti a jelen kiállítás szervezőit, az egri Főegyházmegyei Könyvtárnak és az ELTE Könyvtárának illetékes munkatársait, a Mikes-émlékév rendezőit, koncepciójának kialakítóit.

II. Rákóczi Ferenc irodalmi hajlama, sokrétű publicisztikai aktivitása, bibliofil érdeklődése, könyvszeretete nyilván példa volt Mikes számára, használhatta ura könyvtárát is, írásra inspiráló tényezőkben tehát nem volt hiány Rodostóban. Máig sem egészen tisztázott azonban, hogy a bujdosók milyen úton kaphattak utánpótlást könyvekből, minthogy Mikes írásai olyan művek ismeretét is elárulják, amelyek nem szerepelnek a rodostói könyvtár Zolnai Béla által gondosan összeállított jegyzékén, sőt a bujdosók franciaországi tartózkodása idején még meg sem jelentek, így azokat nem vihette magával a Földközi-tengeren a bujdosókkal a fedélzetén Törökország felé haladó gálya. Ebből az a lényeges tanulság adódik, hogy a földrajzi távolság és a politikai-diplomáciai akadályok ellenére is működött a kapcsolat az exilium és a nyugat-európai könyvvilág között, s ennek következtében Mikes a száműzetésben is

korszerűbb gondolkodó tudott lenni, mint sokkal előnyösebb helyzetben lévő itthoni kortársainak zöme. Miként kortársának, Faludi Ferencnek római tartózkodása, úgy Mikesnek franciaországi évei jelentették azt a többletet, aminek révén korszerű eszmékkel tudta ötvözni magyar nyelvű írásait, az európai szellemi életbe kapcsolta be a hazai irodalmat. Sajnálatos, hogy írásai csak késve juthattak el a magyar olvasókhoz, így sem kétséges azonban, hogy a 18. század közepén Faludi mellett Mikes írja a legszínvonalasabb magyar prózát.

Mint Hopp Lajos kutatásaiból tudjuk, a *Leveleskönyv* szövegének mintegy 23 %-a olvasmányélmény, indokoltan kerültek tehát a jelen kiállítás első csoportjába azok a könyvek, amelyek az „édes néne” címére küldött levelek forrásai lehettek. A figyelmes szemlélő már itt szembetalálja magát az életmű egyik jellegzetes vonásával: az olvasmányanyag, a mikesi műveltség köre rendkívül sokszínű, mégis harmonikusan simul be a heterogén ismeretkincs a levelek könnyed bájjal, rokokó eleganciával csevegő stílusába. Szótárak, útleírások, földrajzi és történelmi munkák szerepelnek itt, ezekből merített a levelek írója, amikor például a selyemhernyó-tenyésztésről, a gyapottermelésről, a templomosok és a máltai lovagok eredetéről vagy egyéb kuriozitásokról, különleges eseményekről szőtt be példázatokat a számára oly kedvesnek alkotott fiktív levelezőpartner mulattatására. Ha a gondos filológiai elemzés nem mutatná ki, nem is tűnne fel a gördülékeny levélstílusban a betétek jelenléte, olyannyira asszimilálja őket a szerzői alapállás, a világot csendes derűvel, székelyes humorral, sőt olykor szolid iróniával, de mindig megértéssel szemlélő írói mentalitás.

Meggyőzően illusztrálja a kiállított könyvek sora, hogy Mikes igen nagyra értékelt a tudást, az ismeretszerzést. Miként 62. levelében írja: a „tudatlan tanácsúr olyan egy országban, mint egy üres hordó a pincében”. Az ország legfőbb javát is eszerint fogalmazza meg: „...mint hazafia azt akarnám, hogy a tudomány oly közönséges volna nálunk, valamint a tudatlanság.”

Műfaji mintáknak nem volt híján Mikes. A felvilágosodás századának francia irodalma elsőszeretettel használta a levélforma legkülönbözőbb válfajait, ezekből bőséges válogatást láthatunk a tárlókban a kiállítás második egységeként. Mikes érdeme, hogy ráérezett a műfaj időszerűségére, meglátta a benne rejlő lehetőségeket, saját helyzetére adaptálható vonásait. Sőt, úgy vélem, szinte predesztinálva volt arra, hogy ezt a műfajt válassza. Erről már *Leveleskönyve* elején (5. levél) ezt írja „édes nénjének”: „Ha az idő annyira elhánt-vetett egymástól, amennyiben tőlünk lehet, álljunk bosszút rajta és ha másképpen nem lehet, az írással beszéljessünk egymással, talán végtire megúnja és egymás mellé teszi minket.” Szomorkás rezignáció sugárzik e szavakból, de enyhe bizakodás és bölcs derű is, az összetartozókat szétszakító mostoha idő tudomásul vétele egyfelől, de a szebb napok felvirradtába vetett makacs és tántoríthatatlan hit másfelől. A hatalmi erőviszonyokon alapuló, egyéni sorsokon átszűrő politikai akarat szabta meg helyzetét, s ilyen erővel a rodos-

tói emigránsok nem szállhattak szembe. A nemzetközi nagypolitika malomkövei közt őrlődő, kétség és remény közt hányódó bujdosóknak csak a lélek legmélyén szunnyadó optimizmus adhatott esélyt a túlélésre, s ehhez az írás, a levélforma által kínált lehetőség, valamint a könyvek szellemi kincsesára adott segítséget. Régóta közhely a szakirodalomban, hogy Mikesre leginkább Madam de Sévigné stílusa hatott, a francia író nő bensőséges hangvétele, bizalmas galantériája egyik legerősebb ihlető mintája lehetett, az ő kiterjedt levelezését itt ezúttal egy későbbi kiadású kötete képviseli. De a kiállított kötetekből látható az is, hogy gazdag választék áll rendelkezésére annak, aki ekkoriban a levélműfaj elméleti kérdései iránt érdeklődött vagy gyakorlati példáit kereste. Méltán figyelmeztet arra Tüskés Gábor legújabb tanulmányában, hogy „elvégzendő feladat a fiktív levélgyűjtemény korabeli európai műfaji kontextusának feltárása”, s ehhez remélhetőleg a mostani kiállításra összegyűjtött kötetek is támpontokat tudnak nyújtani.

A fordítások eredetije alkotják a kiállított könyvek harmadik csoportját, ezeknek magyar nyelvű megismertetése – miként Hopp Lajos fogalmazott – „az ablakok kitérését jelentette az európai civilizációra”. Tizenkét ilyen művet ültetett át magyarra Mikes, köztük számos erkölcsstanító értekezést, morálfilozófiai elmélkedést, közülük nem egy fogalmazott meg Calmet és Fleury nyomán filozofikus gondolatokat. A fordított művek ismerete tükröződik a *Leveleskönyv* szövegében, s az önálló mikesi próza e remekműve csak úgy érthető igazán, ha a mögötte álló, a fordításokból származó átvételeket is számításba vesszük. A nevelésről beiktatott eszmeifuttatása például Charles Gobinet Sorbonne-on meghirdetett oktatási reformjainak szellemét idézi, de Madame de Gomez novellaciklusának rokkoló kecsessége és Antoine Courtin moralizáló dialógusainak divatos gondolatai is visszaköszönnek a *Leveleskönyv* soraiban.

Feltűnő viszont az ellentét is, amely egyes átültetések rigorózus, aszkétikus-biblikus szemléletmódja, valamint a „kedves néjének” címzett levelek hangvétele között érzékelhető. Ennek példája figyelhető meg *Az ifjak kalauza* kapcsán, ahol magyarul adja vissza a francia eredetinek káros könyvekről szóló intelmeit, a heretikus, az istentelen, a „szemérmetlen és fajtalan könyvek” tilalmát, s ugyanakkor tudjuk, hogy ezzel ellentétes módon a levelekben szívesen elidőzik a szerelmi témákon, kedvtelve ad elő akár pajzának is nevezhető anekdotákat, a nők és férfiak viszonyát érintő epizódokat. A moralizáló munkák magyar adaptálása tehát nem kötötte gúzsba Mikes kreativitását, de ismeretközlő, stíluscsiszoló és világméretű hatásuk jelentékeny, ezt az itt sorjázó könyvek meggyőzően és látványosan illusztrálják.

A rodostói könyvtár állományának sorsa ismeretlen, de a könyvjegyzéke megmaradt, s ez tanúsítja az anyag sokrétűségét és korszerűségét. A Zolnai Béla és Köpeczi Béla által vizsgált könyvlistán szereplő művek közül mutat be néhányat a jelen kiállítás negyedik egysége, amelyből az is kiténik, hogy a fejedelem és környezete szín-

te naprakészen tájékozódott a kor alapvető vallási, kegyességi, teológiai vitáiban, a janzenista–antijanzenista polémia részleteiben, s a száműzetésben az elmélkedő, önelemző, morális dilemmákat tárgyaló írások különösen nagy számban voltak jelen.

Nemcsak a könyveknek, de a kéziratoknak is megvan a maguk külön sorsa, olykor kalandos útja a nyomdafestékig. Jól példázzák ezt a Rodostóból hazakerült iratok, amelyek közül jelentőségét tekintve kiemelkedik a Leveleskönyv autográf eredetije, az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratgyűjteményének mindmáig egyik legértékesebb darabja, legféltettebb kincse. Ezt Toldy Ferenc ajánlotta fel 1867-ben Bartakovics Béla egri érseknek megvételre, s a bibliofil főpap által megvásárolt kötetek közt került mai helyére, Egerbe. Ugyanebben a csoportban látható Mikes egy másik kézírata, *Az Iffjaknak kaluzza* című fordításának piszkozata, amely ma az ELTE Egyetemi Könyvtárának tulajdona, s ide kerültek Mikes műveinek legkorábbi kiadásai is, amelyekből a magyar irodalmi köztudat Mikes-recepciójának története tárul fel.

A Rákóczi-féle szabadságmozgalom egyes dokumentumi egészítik ki a kiállított anyagot, végül pedig az utolsó könyvcsoportban a könyvgyűjtő, könyvtárgyarápító Bartakovics Béla érsek mecénási törekvéseinek eredményeiből láthatunk rangos válogatást. A második könyvtáralapítónak is nevezett érsek köztudottan igen értékes kéziratot és nyomtatott köteteket szerzett meg a bibliotéka számára, indokolt tehát, hogy a mostani alkalommal erre a párját ritkító bibliofil tevékenységre is fokozott figyelem irányuljon.

„...a könyv a lelke az elmének” – így magyarítja Mikes Antoine de Courtin erkölcsevelő dialógusának szavait, s írói teljesítménye azt igazolja, hogy ez nem csupán jól hangzó szentencia, hanem mélyen átértzett igazság volt a számára. Ennek fényében mondhatjuk, hogy az itt kiállított könyvek hú tükrei, szellemi és érzelmi ösztönzői a Párizst-járt, széles látókörű, környezetére eleven kíváncsisággal figyelő és reflektáló székely ifjú eszmevilágának, gondolkodásmódjának, önreflexív mentalitásának, személyiségfejlődésének. A kötetek révén bepillantathat a mai olvasó a két és fél évszázaddal korábbi szerző írói műhelyébe, arról tájékozódhat, hogy a korszak európai eszméi, műfajai miként találkozhattak és ötvöződhettek egy friss szellemű erdélyi magyar értelmiségi alkotókedvével, kreativitásával, gondolatvilágával. Mikes Kelemennek köszönhető, hogy néhány vonatkozásban szinkronba kerültek korának modern európai eszméi a magyar irodalommal, nyelvvel, stílussal, kultúrával. A könyvek tanújelei ennek a folyamatnak, alapot teremtenek arra, hogy a korábbinál mélyebben és árnyaltabban láthassuk a mikesi életművet, a korszak lelkiismereti, kegyességi, művelődési, politikai dilemmáit, a francia kultúra keleti irányú kisugárzásának útvonalait. Reméljük, hogy az újból fellendülő kutatómunka mellett az itt látható könyvek is elősegítik az „ismeretlen Mikes” mindinkább ismertté válását. Köszönet ezért a lehetőségért a kiállítás rendezőinek, a koncepció kialakítójának, a Mikes-emlékévé valamennyi közreműködőjének!